

Zuzana Panczová–Gabriela Kiliánová–Tomáš Kubisa: *Národopis na Slovensku v službách Tretej ríše*. Bratislava, Ústav etnológie a sociálnej antropológie Slovenskej akadémie vied–Marenčin PT 2021, 195 p. /Etnologické štúdie, 52./

Zuzana Panczová–Gabriela Kiliánová–Tomáš Kubisa: *Volkskunde in den Diensten des Dritten Reiches. Deutsche Forscher und Forscherinnen in der Slowakei*. Berlin–Münster, LIT Verlag 2023, 190 p. /Kultur, Forschung und Wissenschaft 26./

A néprajz mint tudomány (mondhatnánk, *sajnos*, ha az ilyen érzelmi megnyilvánulás nem minősülne eleve tudománytalannak), szóval a néprajz már születése pillanatában (már amennyiben „pillanatról” beszélhetünk egy viszonylag lassan kialakulófélben lévő, teljesen, a szigorúan vett tudományos diszciplínák értelmében a mai napig *nem kialakult* – hiszen még megnevezése is folyamatosan változik! – tudományos diszciplínáról), szóval inkább mondjuk így: (ki)alakulási folyamata kezdeti szakaszától a politika szolgálóirányának szegődött. Hogy aztán az éppen hatalmon lévő politikai garnitúrák fel- és kihasználják, eredményeivel (vissza)éljenek. Az európai nemzettudatok, illetve a modern európai nemzetek, nemzetállamok ideológiai megalapozásában a 18. század végén, a 19. elején, talán túlzás nélkül állíthatom, kulcsszereppel bírtak a kezdeti néprajzi, induláskor főleg népköltészeti gyűjtések, s főleg azok eredményeinek közreadásai. Azt feltételezve (s azonnal arról meg is győződve), hogy a parasztság, a köznép az egyes nemzeti nyelvek autentikus hordozója, amiből kiindulva adottnak tartották (és ez a súlyosabb), hogy ugyanennek a köznépnak a nyelv *mellett* egyéb kulturális jellemzői is élesen kontúrozzák az adott nyelvi közösséget, s így módon a népköltészet, hit- és szokásvilág, viselet, táplálkozás, építészet stb. szintén a

nemzeti identitás autentikus tartóoszlopait jelentik. Elkezdődött (és a mai napig tart!) egy-egy adott nemzet egyedülállóságának hangos szajkózása. Nem, nem erős ez a szajkózás, hiszen tényleg idézni lehetne egy sor olyan jelenséget, hozzájuk kötődő nyelvi fordulatot, amelyek különféle nyelveken a *saját* egyedülvalóság bizonyítására ugyanazokat az érveket, szóvirágokat hangoztatják (hogy mást ne mondjak, legyen elég itt a kürtöskalács mint „tradicionális nemzeti termék” már-már a nevetségesség határát súroló esetére utalni). Állításom: nem csak az európai népi kultúrák azonos gyökereik, voltaképpen egymás variánsai, hanem a velük foglalkozó nemzeti néprajztudományok is. Itt persze nem szabad abba a hibába esni, hogy ezeket a „nemzeti néprajztudományokat” sommásan valamiféle monolitikus egységekként szemléljük (kezeljük, ábrázoljuk), de időről-időre a fősodrokra mégis jellemző a fentebb jelzett tendencia. És amikor a fősodor a politikummal egybefonódik, a *tudomány* szempontjából ez halálos ölelésnek minősülhet, hiszen a tudományt ideális esetben csak tudományos szempontok vezérelhetik. Ez a humán- és társadalomtudományok, így a néprajz esetében, finoman fogalmazva, nem egészen van így, s ahogy az alább tárgyalandó munka szerzői (mindhárman a Szlovák Tudományos Akadémia Etnológiai és Szociálandropológiai Intézetének a munkatársai) is megjegyzi (2021, 13. p.; 2023, 7–8. p.), még a totalitárius rendszerek ellenpólusaként számontartott liberális berendezkedés sem mentes a tudomány befolyásolására tett kísérletektől.

Nyilván vannak fokozatok, s az alább bemutatandó könyv éppen egy ilyen, csaknem halálos ölekezés pillanatainak, a náci német néprajz második világháború alatti szlovákiai ténykedésének és térnyerésének látletét tárja eléink. Maga a szöveg először 2021-ben szlovák nyelven, elektronikus formában vált

hozzáférhetővé,¹ majd két évre rá már a német befogadóközönség számára enyhén módosított, német nyelvű nyomtatott változat is kézbe vehették.

A könyv négy fejezetre tagolódik. Az első abba a második világháború előtti (és alatti) diskurzusba enged bepillantást, amelynek hívószavai a *nacionalizmus*, *néprajz* és *kisebbségek* voltak. A második a késmárki Szülőföldkutató Intézet (*Institut für Heimatforschung*) működésébe enged bepillantást. A szepességi lokálpatrióta százszok kutatóintézeteként korábban létrehozott, majd afféle *előretolt helyőrség* szerepébe emelt szervezetet, intézményt a Harmadik Birodalom hatalmas összegekkel támogatta abból a célból, hogy az ott folyó munka a birodalmi expanziós törekvésekhez szolgáltatson „tudományos” érveket. Kiemelt figyelmet kap a fejezetben a háború alatt az intézmény igazgatójának, a szudétanémet Hertha Wolf-Beranecknak (1912–1977) a szerepe. A harmadik fejezet, súlypontilag a habán-kérdés megítélésének a fényében, Franz Josef Beránek (1902–1967) munkásságát elemzi. Tanulságos az etnocentrizmusok egymásnak feszülései, ahogy a hivatalos Szlovák Állam a kutatóktól a szlovák elem hangsúlyozását várta el (a némettel szemben), s aminek kézzelfogható eredménye az akkoriban megjelent *Slovenská vlastiveda*. A német kutatók (úgy tűnik, a szlovákokkal hol együttműködve, hol nekik ellentartva) viszont a német dominancia kultúrtörténeti jelentőségét igyekeztek kiemelni. Végül a negyedik fejezet a neves szudétanémet kutató, Bruno Schier (1902–1984) szlovákiai (pedagógiai és tudományos) tevékenységét veszi górcső alá. (Az a helyzet, hogy amikor először szembesül-

tem a könyvvel, a főcím alapján arra gondoltam, hogy a szlovák kutatás náci ideológiától való érintettsége a téma, de az alcím ezt azonnal megcáfolta. Nos, Schier kapcsán viszont mégis célkeresztbe kerül néhány szlovák kutató is. De erről alább még részletesebben is szólok.) Ahogy az lenni szokott, a szövegközi archív fotókon túlmenően a könyvet bőséges irodalom- és forrásjegyzék egészíti ki.

Nyilvánvaló, hogy egy recenzió szűkre szabott terjedelmi keretei nem teszik lehetővé egy ilyen, rengeteg kapcsolódási pontot kínáló munka részletekbe menő tárgyalását. Csak egy, talán másfél szempontot vetek föl, amihez vissza kell kanyarodni a bevezetéshez. Mélységes együttérzéssel olvastam a szerzők alábbi sorait: „A 2016 óta folyamatosan végzett kutatásunk eredményei arra ösztönöztek bennünket, hogy tágabb kontextusban is elgondolkodjunk a (nemzeti) néprajztudomány és az ideológia kapcsolatának mibenlétéről. Természetesen közvetlen elődeink, személyesen ismert kollégáink is képbe kerültek, akiknek a fasiszta, majd később a kommunista totalitárius hatalom idején kellett megküzdeniük a szakmájuk iránti hűség és szeretet, a személyes ambíció és a karrierjükre gyakorolt esetleges következményektől való félelem sokszor egymással szembemenő kihívásaival. Sokan az opportunizmust választották, sőt a meggyőződéses ideológus szerepébe bújtak, többüket meg a fennálló hatalom elzárt a tudományos tevékenység lehetőségétől, mások viszont, személyes integritásuk megőrzése érdekében önkéntesen a háttérbe húzódtak, miközben a többség valamiféle elfogadható egyensúly megtalálásával próbálkozott.” (2021, 9. p.; 2023, 2. p.) Érteni vélem e sorokat, meg azt a (csak a szlovák változatban szereplő) mondatot is, amely ezeket követi („Érdekes, de nem éppen könnyű feladattal szembesültünk tehát.”), mert magam is ezt a feladatot tartom a legnehezebben elvégezhetőnek. A hazai (értsünk ez alatt szlovákokot,

1 <https://www.sav.sk/uploads/monography/40/154/fulltext/0518141503100950Narodopis%20na%20Slovensku%20v%20sluzbach%20Tretej%20rise.pdf> [utolsó megtekintés: 2024. 12. 27.]

magyart, mindegy) kutatók nyílt vagy álcázott politikai szerepvállalásaival való őszinte és kendőzetlen szembenézés kérdését. Ami a német kutatást illeti, annak náci érintettségével a német szakmai utókor több felvonásban is szembenézett, a lényegi vonásokat (azt hiszem) feltárta. Viszont tudjuk, hogy az ördög a részletekben rejlik, ezért nagyon is helyénvaló és fontos a most szóban forgó könyv szerzőinek alapos, tényfeltáró munkája. Amely, ahogy arra már utaltam, nem kerüli meg a szlovák kutatók érintettségével való szembenézést sem. Szerepel a kötetben egy „leleplező” archív fotó (ebben a mai világban divatos politikai karaktergyilkosságok „bizonyító erejű” aduásza lehetne), amin öt alak lépdel mosolygós vidámsággal a kamera irányába: Bruno Schier, Andrej Melicherčík, Mária Lacková, Soňa Žuffová (a későbbi Kovačevićová) és egy horvát egyetemi hallgató. (2021, 122. p.; 2023, 144. p.)

Kettejük viszonyulását Bruno Schier tanításaihoz a szerzők részletesebben is kibontják. Most csak röviden: Andrej Melicherčík (1917–1966) 1941-től Schier asszisztense a Szlovák Egyetem bölcsész kara néprajzi szemináriumában, egy szemesztert Lipcsében is eltölt, a kezdeti időszakban, úgy tűnik, legalábbis nagy vonalakban, átveszi Schier nézeteit, viszont nagyon gyorsan inkább Bogatyrev, illetve a funkionalista-strukturalista szemlélet követőjének szegődik, ahogy (a képen 22 éves) Soňa Žuffová (1921–2009) is. Utóbbi hatvan évvel később egy interjúban élesen elhatárolódott Schier nézeteitől. Akkor már könnyű volt, tehetjük hozzá rosszmájúan, de hát egy nagyon rövid időszak volt ez, ő ráadásul egyetemista, s amikor első, meghatározó funkionalista-strukturalista ihletettségű tanulmányai nem sokkal később megjelentek (1946, 1947), nos, akkor sem volt már oly nehéz látni a náci eszmék tarthatatlanságát. Az ilyen tanulmányok viszont nem az egyik napról a másikra születnek. A képen ellenben önfel-

ledten mosolyognak és lépdelnek egy szebb jövő felé... Akár (a szarkazmust fokozandó!) az 1938-ban bevonuló magyar honvédeket fogadó boldogságot sugárzó „felvidéki magyarok”, vagy az ötvenes (és későbbi) évek május 1-jei felvonulásának résztvevői örömtől ragyogó arcai...

Rudolf Bednáríkról (1903–1975) ilyen, legalábbis publikus kép nem maradt fenn, mégis ő az, aki eszmerendszerében a legközelebb állhatott Schier náci és/vagy etnocentrikus nézeteihez, tudományos metódusához. Aki etnocentrizmusra etnocentrizmussal válaszol és a német kisajátítással szemben megvédi a szerinte szlovák csicsmányi lakóházakat. Annak feszegetésétől most tekintsünk el, hogy mennyire lehet hiteles az a hagyomány, mely szerint a 15. században a török elől ide menekülő bolgárok alapították. Mindenesetre Csicsmány mára a szlovák népi kultúra egyik, a külföld felé is terjesztett jelképe lett (lásd: útlevélügy), miközben a sajátos, kívülről festett geometrikus díszű faházak Szlovákián belül is egyedinek számítanak. Akár a matyó hímzés mint magyar nemzeti jelkép...

És akkor, ha már úgyis erre kanyarítottam mondataim fonalát, engedtessek itt meg egy kis kitérő a korabeli magyar néprajzkutatás irányába. Merthogy a szembenézés nem történt meg. Két, legalábbis problematikus munkát hozok fel példaként. Az egyik az első bécsi döntést követő 1938-as terület-visszacsatolásokat ünneplendő, 1939-ben megjelent, *A visszatért Felvidék adattára* című kötetben látott napvilágot Manga János tollából, *A visszatért Felvidék néprajza* címen. A kor egyéb propagandakiadványaihoz (pl. Juhász Vilmos: *Felvidék! A visszaszerzett és a még visszavárt Felvidék története, mai élete, kultúrája, földrajza, néprajza, műemlékei*. Budapest, 1939) képest ebben nincs kikacsintás a további területszerzésekre... Noha! Noha Manga nemes egyszerűséggel „visszatért Felvidék” címen olyan területek népi kultúrájára

ról is beszél, amelyek az akkori Szlovákia kereitei közt *maradtak* (pl. Zoboralja), vissza-visszatérő szófordulata az „ősi halászélet”, „ősi házassági forma”, „ősi évkezdő ünnep” stb. Ha jól számolok, egy alkalommal említi a térsejben élő szlovákokat egy hiedelemalak kapcsán. Erről egy másik, Manga számára szervezőként használt munka jut az eszembe, mégpedig Györffy István „szellemi végrendelete” (*A magyar néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest, 1939), amelynek egyik fejezetcíme (*Nemzetiségeink és a magyar néphagyomány*) minimálisan meg kell, hogy hökkentse az embert. Aztán, ha elolvassa a fejezet első sorait, ez a meghökkenés dermesztővé kezd válni: „Habár a velünk együtt élt nemzetiségek: tótok, oláhok, szerbek, horvátok, sokácok, vendek, magyaroroszok anyanyelvüket megtartották, mégis sokkal inkább magyar hagyományok szerint élnek, mintsem ők és a magyar közvélemény gondolná. Részint nyelvi különállásuknál, részint határszéli településüknél fogva minden magyar műveltség hatás később jelentkezik náluk, ennél fogva tovább is őrzik azokat, mint a magyarság, mely mint magasabb műveltségű, jobb területeken élő, vezetésre hivatott nép hamarabb újít.” (Györffy 1939, 58. p.)

Nem állítom, hogy náci (pedig de!), de hogy mélyesen etnocentrikus és a korabeli magyar kormányzat revizionista politikáját kiszolgáló, felsőbbrendűséget hirdető szövegekről, szövegkörnyezetekről van szó, az egyértelmű. (Érdemes lenne egyszer mélyebb, összehasonlító analízis tárgyává tenni a korszak szlovák és magyar néprajzi szintéziseit!)

Mindamellett egy-egy kulturális jelenség gyökereit kutatni nem ördögtől való dolog. És most egy tudatosan nem a könyv közvetlen tárgyába vágó példát hozok, hanem megmaradok még egy csöppet Györffy vonzásában. Hogy hogy is van ez? Ki mit és kitől vett át? Az 1980-as évek második felében szlovákiai magyar néprajzkutatók egy csoportja a szlová-

kiai Kisalföld néhány magyar településén végzett monografikus kutatásokat. Köztük az Ipoly menti Lelédén is. Az akkor szinte színma-gyar falucska különféle néprajzi aspektusait vizsgáltuk, majd a kutatás legvégén derült ki, hogy a mai lelédiek őseit a 18. század végén, a török kiűzése után az esztergomi káptalan telepítette ide a többi között Liptó megyéből. A 20. század elején a faluban az idősök egymás közt még szlovákul beszéltek. A kutatás idejére viszont a település magyarrá vált. Föltehető (és föl is teendő!) a kérdés, ezek a nyilvánvaló szlovák gyökerek vajon tetten érhetőek a ma (vagy közelmúlt) mindennapi kultúrájában? A táplálkozásban például? Vagy a hiedelem- és szokásvilágban? Későn kapcsoltunk, az akkori kutatás során ezeket a kérdéseket már nem vizsgálhattuk, viszont azóta is foglalkoztatnak. És valós, korántsem szórványos jelenségekre mutató kérdések ezek. Lehet itt utalni Jozef Ludovít Holuby (1836–1923) tanulmányára, amely a Galgóc környéki egykori magyar, Holuby idejére elszlovákosodott falvak magyar kulturális vonatkozásait tárgyalja, Bodnár Mónika szép dolgozatára a Kassa közeli Horváti magyarrá vált ruszin lakossága kulturális jelenségeiről, a Nyitra környéki települések évszázadok alatti nemzetiségi, a magyar és a szlovák közti ide és oda ingadozásairól (asszimiláció–disszimiláció), de ugyanúgy, ahogy (és itt visszakanyarodom jelen recenzió közvetlen tárgyához) szülőfalum (Köbölkút) és a szomszédos Német-Szőgyén esetére: a mára elmagyarosodott egykori német lakossága a mai kultúrán ott hagyta-e és ha igen, konkrétan miben, a névjegyt? Szóval csak oda szeretnék kilyukadni, hogy az ilyen kutatások, még ha sokszor csak kevés és szerény megbízható eredményt ígérnek is, nem tekinthetők megalapozatlannak és fölöslegesnek. És nem azért, mert ezek az eredmények bárkit, bármely politikai hatalmasságot is területi (vagy egyéb) igények hangoztatására jogosíthatnának fel, hanem egyszerűen azért, mert

szeretnénk közelebb kerülni egy valós múltismerethez, a honnan jöttünk, hol vagyunk és merre tartunk kérdéseinek a megtárgyalásában.

A fentiek megfogalmazásához (bocsánat, de most kapok észbe, hogy szinte csak) ürügyként szolgáló kiadvány célja, a szerzők világos megfogalmazása szerint is, hogy hozzájáruljon a néprajzi tudományok egészséges (ön)reflexiójához. Noha, amint arra a bevezetőben már részletesebben is kitértem, a néprajz, igaz, változó mértékben és intenzitással, de mindig is kiszolgálója és kiszolgáltatottja volt a regnáló ideológiáknak, politikai rendszereknek. A magyar olvasó számára hadd hozzam ide példának Kovács Ákos eléggé nem méltányolt, hatalmas munkáját, *A kitalált hagyományt* (Pozsony, Kalligram, 2006), ami e kiszolgáltatottságoknak és kiszolgálásoknak sok tucatnyi megnyilvánulási formáját mutatja be. Jelen kötet szerzői a történelemnek egy olyan szeletét, Európának egy olyan területét választották, amikor és ahol a tudomány a hatalomért és a területi igények igazolásáért folytatott harc katonai stratégiáinak organikus része lett. Noha tudományos diszciplíná(i)nk eredményei első ránézésre sokszor öncélúnak tűnnek, némi szarkazmussal: a „társadalmi hasznosíthatóság” kézzelfoghatósága nem annyira szembeötlő (ott van az persze, még ha nem szemkibökő készülék formájában is), ebben az esetben egészen más a helyzet. Még ha a történelem nem ismétli is önmagát (jómagam ebben sem volnék biztos), bizonyos „megoldási” formák időről-időre hajlamosak visszatérni. A bennünket körülvevő, nem túlzás: forrongó világ meg arra figyelmeztet, hogy érdemes és szükséges szembenézni a saját tudományos múltunkkal is. Beleértve ebbe a háború utáni ingadozások és sarkosságok kérdéseit is. De ez már egy másik történet. Tényleg?

Liszka József

Vörös Ferenc: Név- és nyelvhasználat a magyar nyelvterület peremvidékén. Szombathely, Savaria University Press, 2022, 336 p.

Vörös Ferenc legújabb könyve olyan nyelvészeti-nyelv földrajzi elemzéseken alapul, korábban konferenciakötetekben, antológiákban megjelentetett írásokat tartalmaz, amelyeket közös gondolat, az anyaországon kívül élő magyar beszélőközösségek név- és nyelvhasználatára kapcsol egybe. A gyűjteményben közzétett tizenkét tanulmányban a szerző egyebek között olyan fontos kérdésekre keresi és találja meg a választ, mint például: miképpen befolyásolták a határon túli magyarok név- és nyelvhasználatát a múlt század történelmi változásai, milyen következményekkel járt az utódállamokba kényszerült magyarok anyanyelv- és névhasználatának a formális szinteken való korlátozása vagy megtiltása, milyen különbségek mutatkoznak az egyes régiók nyelv- és névhasználatában. Mindezekből jól látható, hogy vizsgálódásai során Vörös Ferenc a nyelvtudomány több területéhez is kapcsolódik, kutatási eredményei elsősorban a történeti személynévtan, a modern onomasztika, a szociolingvisztika és a kontaktológia számára izgalmasak és hasznosak. A továbbiakban az egyes közlemények vonatkozásában mutatjuk be a kiadványt.

A *Nyugat-magyarországi és burgenlandi családnevek a történeti nyelv földrajz nézőpontjából* (13–49. p.) c. írásában a szerző a 18. század eleji magyar nyelvterület legnyugatibb peremével érintkező Vas, Sopron és Moson megye családnévállományát vizsgálja majd veti össze a 2009-es magyarországi, illetve osztrák-magyar határmenti régió nyelv földrajzi vonatkozásaival. A vizsgálódás irányvonalát annak tanulmányozása adja, hogy miként járulhatnak hozzá a történeti névtani kutatások a 18. század eleji Magyar Királyság magyar nyelvterületének nyugati peremére jellemző nyelvi-etnikai viszonyok körülhatárolá-